

Бевз Т.А. (Київ)

**ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ВЕЛИКОГО
УЧИТЕЛЯ ТА ВЕЛИКОГО УЧНЯ**
(до історії стосунків О. Строніна
та М. Драгоманова)

У статті досліджується історія стосунків учителя Олександра Строніна та його учня Михайла Драгоманова. Йдеться про непересічний педагогічний талант О. Строніна, його методи навчання та про внесок у становлення національної освіти.

Без перебільшення в житті кожної людини велике значення відіграє педагог, учитель, той, хто впливає на формування світогляду, хто спрямовує думки та ідеї у правильне русло. Великі, талановиті Педагоги виховують великих і талановитих Учнів. Ймовірно, це не аксіома, але в історії є чимало випадків, які підтверджують нашу сентенцію. Взяти хоча б О. Строніна, відомого громадського діяча, педагога, соціолога, письменника, вченого, автора таких праць, як “История и метод” (1869), “Политика как наука” (1872), “История общественности” (1886) та незакінченої праці “Теория личности” тощо. Його учнями були М. Драгоманов, М. Старицький.

З особливою теплою згадував М. Старицький улюблених педагогів: “Не могу не упомянуть о таких незабвенных для нас учителях-просветителях, как Стеблин-Каменский, Стронин”¹.

М. Драгоманов у статті “Два Учителя” записав: “В мене на совісті лежить обов’язок прилюдно спом’янути двох із своїх гімназійних учителів: латиніста Казимира Йосиповича Полевича й історика Олександра Івановича Строніна. Не для того тільки я мушу їх спом’янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька мого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужилися до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні”².

Чому виникла така потреба і яку роль вони відіграли в житті М. Драгоманова та в історії нашої країни. Обсяг статті не дає можливості розкрити постаті обох учителів, тому ми свідомо зупинилися на постаті Олександра Івановича Строніна.

О. Стронін був вихідцем з кріпацької родини. Завдяки тому, що батько був освіченою людиною і працював управляючим у маєтках князів Юсупових, зумів добитися вільної для трьох своїх синів і дати їм освіту. Усі брати стали учителями. Олександр закінчив спочатку другу Київську

¹ Старицький М. К биографии М.В. Лысенка (Воспоминания) // Старицький М. Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т. 8. – С. 389.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 575.

гімназію, а згодом – історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. По закінченню університету з 1848 до 1855 р. працював учителем історії та російської мови у різних гімназіях Київського навчального округу. У 1855 р. він переїздить до Полтави й отримує посаду старшого вчителя гімназії. Перебування у Полтаві, зазначає О. Стронін, “було найкращим періодом із моєї педагогічної кар’єри і в той же час і останнім у цій кар’єрі період. Тут я пробув цілих сім років – при цьому яких років: з 1855 по 1862 р. тобто усі перші роки нового царювання”. Важливим, на його думку, цей період був і для суспільства, тому що це доба поживлення, воскресіння із мертвих: “Белінський воскрес в Чернишевському і Добролюбові, Гоголь в Некрасові і у Тургеневі, Буташевич – в Герцені і в Михайлові”¹. Дійсно це був період радикальних перемін у суспільній свідомості. Певною мірою цьому сприяла й поява недільних шкіл, ініціатором створення, а згодом і розпорядником яких був у Полтаві О. Стронін. Однак це буде згодом, а з приїздом із Новгород-Сіверського він розпочав працювати старшим учителем гімназії.

“На перший раз новий учитель, – як згодом напише М. Драгоманов, – не зробив на нас осібно враження. Він немов примощувався до нового місця і, як потім стало видно, не знав, як йому вправитись із обов’язковим учебником, страшно сухим і майже виключно воєнним”². З перших уроків О. Стронін намагався його оживити хоча б додатковими оповіданнями.

Із О. Строніна постав талановитий педагог, який шукав нові методи живого і наочного викладання. Читаючи у Полтавській гімназії курс загальної історії, він захоплював слухачів пластичними образами, співставленнями, ліричними відступами.

В О. Строніна увесь курс був пропагандою, та й чи могло бути по-іншому у викладанні гуманітарних наук, починаючи від теології й закінчуючи історією. Однак важливо було знати як здійснювалася пропаганда. На думку М. Драгоманова, у О. Строніна вона не була ніколи голою, догматичною, ненауковою, непедагогічною. Курс 4 й 5 класів проходив у нього з меншою тенденційністю, ніж навіть в офіційних підручниках, що тоді в Росії були досить республіканські з грецької і римської історії (слідом за класичними джерелами) й антипапистські в середній (слідом за німцями – гібеленами й протестантами). Тут учитель, очевидно, мав за мету зацікавити хлопців картинами життя й драматизмом фактів.

Ідеї проступали в нього в курсі тільки в 6 і 7 класі, де викладали нову історію, починаючи від Реформації. Але й тут ідея одягнута була в факти. Талант О. Строніна проявлявся в тому, що він переносив учнів у саму суть життя й інтересів кожної доби і при тому, зазвичай, пробуджував симпатію до передового інтересу епохи, так що учні переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за

---

¹ Там само.

² Там само. – С. 588.

політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця XVIII ст. Розповідаючи про XVIII ст., особливо про події перед французькою революцією, О. Стронін викладав політичні теорії Вольтера, Ш.Л. де Монтеск'є і Ж-Ж. Руссо, а про XIX ст., напередодні 1848 р., розкривав суть соціальних теорій Оуена, С. Сімона, Фур'є тощо. При цьому курс історії доводився до останнього року, так що учень, закінчивши його, міг орієнтуватись у тому, що навколо нього відбувалося. “Ми знали напам'ять Герцена, Шевченка, – писав згодом М. Драгоманов, – дехто Прудона; ми читали з радістю Костомарова, Щапова, Павлова...”¹ Без сумніву, ці твори визначали коло зацікавлень учнів завдяки О. Строніну. “Закінчивши курс навесні 1859 р., М. Драгоманов згадував, що вони “просто перейшли від лекцій до газет, в яких тоді розказувалась справа італійська, якої герої нам знані з клас”².

Загалом можна стверджувати, що методика викладання в О. Строніна була досить оригінальною. Насамперед потрібно відзначити, що ні вивчення курсу, ні тим більше читання історичних книг не було справою пасивною. Починаючи з 5 класу учні мали (не всі, а волонтери) по черзі робити замітки з його лекцій, які інші переписували, а кілька тем із курсу навіть опрацьовували самостійно й читали з кафедри замість учителя. Однак перед тим учитель переріхтував із автором його лекцію й радив, як переробити. Окрім того, О. Стронін заохочував учнів вчити західноєвропейські мови.

Із захопленням відгукувалися про нього учні. Харківський громадський діяч і видавець М. Баллін зазначав, що “полюбив Строніна не чувши його голосу, не прочитавши жодного його твору”: він навчився пізнавати учнів, які навчалися в О. Строніна “за полтавськими очима”, які мали особливий характер “молодої сміливості і свідомої добродушності”³.

О. Стронін став відомий, як надзвичайно досвідчений і талановитий педагог, за ним закріпилася блискуча педагогічна репутація. “Мені це тим приємніше”, пише він, “що всім я зобов'язаний єдино собі, своєму власному розумінню. Ніяких семінарій або педагогічних курсів тоді не було, ніяких педагогічних або дидактичних книг я не читав, ніяких прикладів гарного викладання не бачив. Все-таки, що доводилося робити для полегшення передачі знань, треба було винаходити самому, своїм власним розумом, так що тільки згодом і випадково дізнавався я, що той або інший прийом, який видавався мені моїм власним, давно вже рекомендований Дистервегом, Песталоцці й ін.”⁴

Цікавий випадок пригадував у своїх споминах М. Драгоманов: “Пам'ятаю, що раз у себе Стронін якось різко підірвав мене при кількох товаришах на якійсь ліберальній фразі, так що мене те навіть уразило. Я виждав, поки товариші розійшлись, і спитав Строніна, що я сказав неадекватного, що він мене так різнув?”

¹ Драгоманов М.П. Народні школи на Україні. – Женева, 1877. – С. 20.

² Там само. – С. 594.

³ Б(аллін) Некролог Строніна // Южный край. – 1889. – 10 февраля.

⁴ Дневник А.И. Строніна // ОР РНБ, ф. 752, д. 6, л. 123.

– Нічого такого, але Ви говорите звичайні фрази дуже молодих людей, – це кров у Вас говорить, а не мозок. Прохолодне кров, вилетять і фрази.

– А чого ж треба, щоб не вилетіли?

– Треба доброго філософічно-політичного виховання, а до нього Ви навіть приступити не можете, коли не будете знати по крайній мірі двох, а то й трьох європейських мов. Ось тепер російське письменство трохи оживилось, але хто зна, чи надовго. Перед 1848 р. на моїх очах воно було почало оживлятися, а потім цензура його й придушила. Хто порукою, що опять не буде такого? А коли Вам буде приступне письменство французьке, німецьке та англійське, то ви забезпечені: їх не задавить ніяка цензура”¹.

Зерно, кинуте О. Строніним, знайшло відгук у М. Драгоманова, він сразу ж узяв у свого вчителя книгу Гізо “Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe” французькою мовою. Варто зазначити, що ця мова у гімназії вивчалася відносно непогано, а завдяки латині М. Драгоманов міг читати без великих складнощів французькі книжки. Німецьку мову викладав галицький поляк та остзейський німець так, що навіть діти німців забували рідну мову. Під чисто літературним імпульсом М. Драгоманов ще в перший рік 5 класу вирішив самостійно вивчити німецьку мову й звернувся до учителя-галичанина з проханням дати художню книгу німецькою мовою. Він дав томик Коцебу, де був “Der Menschenhass und die Reue” і “Lustspiel am Fenster”. “Почав я з трагедії, – зазначав М. Драгоманов, – а вона скоро так мені огидла, що я не міг її читати далі. Взяв комедію – і розібрати не міг, нащо така дурниця робиться. Так я й держав цього Коцебу, не читаючи, поки трохи не загубив”². Проте невдача його не розчарувала і він знайшов інший шлях оволодіння німецькою мовою: “Шіллера я знав із російських перекладів, між іншим “Дон Карлоса”. Під впливом розмови Строніна я здобув у одного товариша томик Шіллерових драм і почав мучитись із лексиконом, аж поки таки не прочитав, і потім уже на першій курсі в університеті по намові Строніна, що треба вміти читати на європейських мовах хоч книги по своїй спеціальності, дочитував Шіллера та взяв Макса Бункера “Geschichte des Alterthums”. Подібно працювали й інші мої товариші, що ходили до Строніна”³.

Незаперечним, безумовно, був вплив О. Строніна на своїх учнів у вивченні іноземних мов, однак чи не ще більшим він був у вивченні тогочасної російської й української наукової та художньої літератури. Досить переконливо писав про цей вплив М. Драгоманов: “Я попав під вплив нового вчителя історії, який давав мені читати Герцена і разом з тим наставляв, для того, щоб зміцнити в собі гуманні і ліберальні ідеї, потрібно багато вчитися і читати на іноземних мовах історичні і політичні твори, так

---

¹ Там само.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 595.

³ Там само.

як говорив він, на російській мові уряд може, якщо захоче, заборонити усю літературу”¹.

Ще більш складною була ситуація з українською мовою, яку глибоко цінував О. Стронін і М. Драгоманов. Характерним для того часу була ситуація з українством, яку досить яскраво, на прикладі своєї родини відтворив М. Драгоманов: “у нашій сім’ї не було багато старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те, може, і не було у нас того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) родин на Україні. Українству у нас одвилась така доля, яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила слабша од російської, то і українство у нас було підрядним”². Такою була ситуація з українством у Полтавській гімназії, однак з приходом до гімназії О. Строніна ситуація покращилася і по-новому почали дивитися учні на українство та твори, написані українською мовою. Яскравий епізод згадував М. Драгоманов про О. Строніна, який досить тактовно запропонував йому почитати українською мовою: “І кладе передо мною невеличку книжку, розкриту на листку, на якому написана по-українськи “Панська воля”. Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталось зі мною. Піднімаю голову й бачу, що Стронін стоїть надо мною й дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози в очах і хочу те сховати.

– Не соромтесь, – каже мені Стронін, – то золоті сльози, – і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього огнем дружби, та й він мені відповідав дружбою, спершу учительською, а опісля приятельською до сивого волоса й до смерті”³. Власне, дружба між учителем і учнем почалася саме з оповідання Марка Вовчка “Панська воля”.

Про це згадував М. Драгоманов і в “Австро-угорських спогадах”: “Перше оповідання Марка Вовчка (“Панська воля”), котре я прочитав у вчителя історії С[троніна], котрому Куліш зоставив склад своїх видань для продажу, зробило на мене велике враження і мало для мене велику увагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму”⁴.

Цим початком М. Драгоманов вважав “Панську волю” Марка Вовчка, а також “Граматку” П. Куліша. Він пояснював це так: “Тільки вп’ять-таки твори М. Вовчка вразили мене своєю загальнолюдською, соціальною ідеєю й ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в моєму мозку поряд з

¹ Драгоманов М. Автобіографіческие заметки // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 39.

² Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867 – 1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 152.

³ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 592.

⁴ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 – 1877). Частина перша // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 153.

тими ліберальними російськими віршами, з уривками творів Герцена, які до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (“Onkel Tom”), котрий я прочитав незабаром у російському перекладі”¹.

О. Стронін не лише давав учням українські книги, а й часто розмовляв з ними про майбутню волю кріпаків та про народну освіту. В таких розмовах-дискусіях учитель проводив з учнями по кілька годин щонеділі. Особливістю цих зустрічей було й те, що О. Стронін знайомив своїх учнів з цікавими людьми та різними гуртками й товариствами, зокрема, з учителем історії кадетського корпусу Дмитром Пильчиковим, який згодом став відомим пропагандистом українофільства. Відвідував О. Стронін зі своїми учнями, зокрема М. Драгомановим, “схоластиків”, як він називав дім, у якому читалися газети і дискутувалася інформація з Петербурга про кріпацьку справу. Особливий інтерес мали візити до схоластиків для М. Драгоманова у 1854 р., коли у Полтаві зібралися депутати від панства для нарад з проблеми кріпацтва. М. Драгоманов зустрічався також із Д. Пильчиковим у книжковому магазині Чикаленка або кав’ярні, і Д. Пильчиков “просто посвящає мене в досить радикальні думки без усякої спеціальної української барви”².

Про те, як відбувалося становлення національної свідомості у М. Драгоманова, т.зв. “українство індивідуальне” він досить детально описав у “Австро-угорських споминах”. “Ми ж, подоляни, були всі українці з роду і коли не цуралися російщини й стояли за неї, то зовсім не за московський національний елемент, а за гуманітарний європейський, – од того нас і звали наші суперники космополітами. Українства й не думали цуратися; навпроти: перші українські таблиці для вчеників зложені були двома нашими подолянами, між іншим одна Кейковським, що й тоді вже працював над українським словником. Подібно ж у Полтаві космополіт і напівмоскаль Стронін перекладав на українське фонетичний “Буквар” Зотова”³.

Значний вплив на становлення М. Драгоманова справив О. Стронін і в побуті насамперед у світському товаристві. “В Полтаві перший світський круг, куди я увійшов, – писав М. Драгоманов, – був кружок ліберальних учителів, так там карт не було, і раз-два Стронін поставив це перед мною в похвалу, тому кружку сказавши, що карточний стіл – це *testimonium paupertatis animogum* (свідок духовного убогства) компанії. В часи, коли піднялась справа емансипації, там той же Стронін, котрий був чоловік досить світський і бував по всяких кругах губернських, було не раз каже, оповідаючи про якусь вечоринку: “Не пізнаєш Полтави! Без карточного стола цілий вечір пройшов!”⁴

¹ Там само. – С. 153-154.

² Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 593.

³ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867 – 1877). Частина перша // Драгоманов М. Літературно публіцистичні праці. У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 156.

⁴ Там само. – С. 193.

Самостійність юнака, його внутрішня задержаність і неохочість до показної поштивості мало не обернулися виключенням зі школи. І якби не заступництво вчителя історії О. Строніна перед попечителем Київського навчального округу М. Пироговим, бути б М. Драгоманову із “вовчим квитком”.

Повернувшись із канікул, М. Драгоманов довідався від урядника гімназійної канцелярії, що О. Стронін подав “особое мнение” про те, щоб йому була дозволена передержка, та що те “мнение” не було надіслано, згідно з правилами, в “округ”, тобто куратору в Київ. При зустрічі в дворі гімназії О. Стронін досить стримано запитав свого учня, що він планує робити, причому не натякнув навіть, що він подав за нього “особое мнение”. Він порадив залишитися на другий рік у 5 класі.

З того часу стосунки між вчителем та учнем стали ще ближчими. Це проявлялося під час опитувань на уроці, у розмовах, дискусіях, у порадах, у літературних новинках. Учителю часто питав учня в класі, змушуючи повторювати окремі його пояснення. Історична література в Росії тоді була страшенно бідна, так що учням майже нічого було читати, окрім журналів, які публікували переклади популярних на той час праць “Завоювання Перу й Мексики” Прескотта, “Історії консульства та імперії” Швера тощо.

Тому, як зазначав М. Драгоманов, “розмови Строніна з найближчими до нього учениками виходили й поза границі шкільної науки й навіть історичних монографій. Розмовляли ми й про “чисту політику”, напр., читали “Полярну звезду” і “Колокол” Герцена, якого повну колекцію привіз Стронін із Лондона, куди їздив літніми вакаціями 1858 р. і де був і в Герцена. Та це читання було не для всіх, а тільки для кількох осібних приятелів Строніна між нами, таких між іншими, що не могли наробити скандалу”¹.

Водночас М. Драгоманов зазначав, що “може хто-небудь знайде ненауковим і непедагогічним те, що Стронін посадив нас за книжки, спіймавши нас на інтересах політичних. Так хотів би я побачити в ті часи в Росії, коли в Севастополі розбита була миколаївська система й коли фатально стала перед Росією потреба реформи, починаючи з волі кріпаків, живу людину без політичних інтересів. Та нехай інший хто, “чистий педагог”, посадить учеників на половину такої праці, за яку посадив нас Стронін, то буде з нього”².

Варто зазначити, що О. Стронін звертав увагу й на те, щоб учні не брали на себе непосильних завдань. Зокрема, М. Драгоманов згадував, що коли він на лекції, розповідаючи про історію Англії з кінця XVII до кінця XVIII ст., використовував факти зі Шлоссера, а також намагався розглянути й літературний рух, захопившись Дж. Локком прагнув більше розповісти про нього й про філософські методи, а також про А. Смітта, то О. Стронін “обкоротив мої глаголи і нізачо не дав мені читати на свій час добре написаних лекцій філософії професора Новіцького.

¹ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 595.

² Там само.

– Се все справи не для гімназиста, – сказав Стронін, – а для студента університету. – А мене спеціально навіть налякав: “Ви маєте охоту до філософування, стережіться, щоб не впасти в абстракції без фактичної підстави”. Після того я покійно примирився з тим, що мені не дають читати лекцій Новіцького”¹.

Так О. Стронін формував людей, звісно, з дуже радикальними тенденціями, але з досить високою культурою і з певною витримкою за англійським зразком. У зв’язку з цим М. Драгоманов стверджував, що “коли б таких учителів знайшлося у нас більше та довше подержалась ліберальна система куратора Пирогова, що правив київським учебним округом лишень всього 2½ роки, то такого роду “англичан” на Україні було б далеко більше, хоч і так далеко не безслідно пройшли ученики Строніна для **поступу України**”².

Викладацьку роботу О. Стронін уміло поєднував з просвітницькою та громадською діяльністю. Був одним з організаторів недільних шкіл. Завдяки його зусиллям у Полтаві була відкрита перша жіноча гімназія, у якій він працював на громадських засадах. На думку М. Драгоманова, 1859 – 1860 рр. можна вважати за апогей впливу О. Строніна в Полтаві. Той вплив вийшов за стіни гімназії. Гурток кращих учителів гімназії, кадетського корпусу і дівочого інституту (інтернату панянок) ініціював створення в Полтаві дівочої гімназії, на зразок тієї, що з’явилася в Ярославлі на кошти Демидова. Полтавські вчителі погодилися упродовж шести років навчати в дівочій гімназії безкоштовно, а гроші на потреби по утриманню гімназії стали збирати приватними шляхами.

Уряд погодився на такий варіант, однак поставив вимогу, щоб майбутні учителі дівочої гімназії виробили проект її статуту. У процесі підготовки активну участь брав О. Стронін, і завдяки його працьовитості й ораторському таланту став першим у тих нарадах. Він також виступав як делегат учителів гімназії перед начальством і товариством полтавським. Незабаром Міністерство народної освіти надіслало учителям усіх гімназій для обговорення “Проект устава середних и низших учебных заведений”. Пропозиції і зауваження учителів, надруковані згодом у кількох томах, можуть послужити цікавим джерелом для знайомства з громадською думкою початку 60-х рр. XIX ст. “Замечания совета полтавской гимназии” відзначалися педагогічною серйозністю та виваженістю, а також тенденцією до автономізму. Крім того, там чи не вперше прозвучала вимога і потреба здійснювати навчання в народних школах народними мовами, насамперед – українською. А до російської мови пропонувалося переходити поступово.

Варто відзначити, що всі ці пропозиції вніс О. Стронін. Тому не випадковим було звернення полтавського голови до вчителя гімназії з проханням написати пропозиції щодо реформи міського статуту.

---

¹ Там само. – С. 596.

² Там само.

Олександр Іванович допоміг йому написати пропозиції, які відзначалися ліберальною спрямованістю.

З ініціативи передової інтелігенції насамперед студентської молоді у Росії в середині XIX ст. почали виникати недільні школи як загальноосвітні школи для дорослих і дітей. Вони були установами системи позашкільної освіти. Заняття проводилися, зазвичай, у неділю.

Одна з перших шкіл була відкрита в 1858 р. у Полтаві гуртком учителів гімназії, кадетського корпусу, жіночого інституту й деяких чиновників з ініціативи О. Строніна. Восени 1859 р. у Полтаві відкрилося ще кілька недільних шкіл, потім суботня для євреїв.

Заслуговує на увагу програма для недільної школи, написана О. Строніним. Зокрема, курс історії включав події 1612 і 1812 рр. та історичні постаті – Никона, С. Разіна, М. Ломоносова, К. Мініна, Г. Сковороди, Т. Шевченка, а літературні читання – “Кобзар” Шевченка, “Полтаву” О. Пушкіна, “Украинские повести” М. Гоголя, вірші О. Кольцова і М. Некрасова. Аналізуючи цю програму сучасний дослідник С. Світленко зазначає: “підбір тем у програмі О.І. Строніна свідчить, що він вважав дуже важливим формування в учнів почуття патріотизму, надавав великого значення висвітленню ролі найвидатніших осіб та народних мас в історії. Введення до програми постатей предтечі українського національного пробудження Г.С. Сковороди, українського національного поетичного генія Т.Г. Шевченка, первістка українського літературного українолюбства М.В. Гоголя є переконливим доказом того, що стронінський демократизм справився не тільки на російський, а й на український національний ґрунт”¹.

Цікавий факт описав у своїх спогадах О. Косинський. Він розповідав, що через деякий час після відкриття першої недільної школи, викладачі помітили, що мова, на якій йшло викладання, недостатньо, а той зовсім незрозуміла учням: “майже кожне слово потрібно було перекладати і пояснювати; на це йшло дуже багато дорогого часу, якого у нашому розпорядженні було усього дві години, з 10 до 12 ранку”². Перш ніж обговорити і вирішити, як допомогти цій справі, і не поклатися на особисті спостереження, педагогічна рада школи вирішила перевірити спостереження фактами. Було опитано 140 учнів. Опитування проводилися наступним чином: кожному учневі була прочитана одна із байок Л. Крилова і подібна до неї Є. Гребінки і питали, яку з них краще зрозумів учень. Відповідь перевірялася вмінням переказати, а потім задавалося питання: на якій із мов цих байок він бажає продовжити навчання. За мову Є. Гребінки висловилося 123 учні³.

---

¹ Світленко С. Народолюбець Олександр Стронін // Київська Старовина. – 2001. – № 2. – С. 146.

² Конисский А.Я. Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 149-152.

³ Див.: Там само.

О. Стронін переробив на українську мову відомий посібник В. Золотова, який був схвалений педагогічною радою і цензурою, надрукований і запроваджений у недільних школах.

Недільні школи сприяли видавництву підручників, а також організації народних публічних лекцій. Цікаво, що перші такі лекції в Росії були прочитані, власне, в Полтаві задовго до петербурзьких лекцій в “Соляном городке”. У цих лекціях першість належить О. Строніну – як за талантом викладу, так і за системністю. Пізніше основний зміст лекцій було опубліковано під псевдонімом О. Іванов у кількох брошурах: “Рассказы о земле и небе”, “Рассказы о силах земних”, “Рассказы о жизни земной”, “Рассказы о жизни человеческой”. Послідовність їх викладу відповідає системі О. Конта і є досить зручною спробою короткої енциклопедії, а в останній брошурці – спроба популярного викладу поступу в історії (три з цих брошур перекладені на українську мову, а остання чомусь ні).

Поряд із лекціями для народу, гуртком О. Строніна був задуманий і популярний театр любителів. Для початку був узятий “Ревізор” М. Гоголя. Це була розумна ідея не відрізати театру народного від театру для інтелігенції, а створити з останнього те, що цілком зрозуміле простим людям і в той же час піднімає вгору їх критику і взагалі думку. Простонародність полтавського театру мала проявлятися лише тим, що ціни на місця були визначені дуже низькі. Однак реалізувати до кінця цю благородну ідею члени гуртка не зуміли: губернатор, коли йому принесли для ухвали афішу спектаклю, установив високі ціни і так знищив благородні наміри полтавських просвітителів народу.

Значний внесок у розвиток просвіти народу за рахунок видання книг внесли діячі Полтави. Зокрема, “коштом Єлисавети Івановни (Милорадович – Т.Б.) видано в Полтаві Граматку Золотова (перероблену Строніним) і Українські Пропісі Кониського”. Відгукнулася Є. Милорадович на звернення М. Костомарова про збирання коштів на видання книг для народу. Багато допомагала вона недільним школам, найбільше дівочим. Зокрема, утримувала власним коштом одну дівочу школу в місті, другу мішану в передмісті Павленках і щоденну хлоп’ячу (вечірню), організовану дд. Кониським і Томашевським. Є. Милорадович сама ходила по школах, сама навчала дітей і найбільше любила після школи співати гуртом зі школярами.

У 1861 р. у Полтаві діяло 5 недільних, 2 суботніх і одна щоденна школа. Керівники шкіл вирішили створити загальну шкільну раду з репрезентантів кожної школи, але так, щоб рада не втручалася в автономію кожної школи. Крім учителів, входили представники від дворянства, урядників, купців, допомагаючи школам коштами.

До складу загальної ради входили: О. Стронін, Є. Милорадович, О. Кониський, В. Лобода, Д. Пильчиков і Томашевський, В. Щелкан. Секретарем ради був О. Стронін. Народи відбувалися в будинку Є. Милорадович. З її допомогою загальна рада організувала “Народню

Бібліотеку” (читальню), бібліотекарем був О. Кониський¹. Полтавський губернатор О. Волков повідомив 6 серпня 1862 р. міністру внутрішніх справ П. Валуєву про те, що у лютому того року була утворена в Полтаві “загальна рада місцевих недільних шкіл” на заснування якої “не було ніякого дозволу”.

Доцільним буде також зазначити, що на початку 1860-х рр. у Полтаві діяв гурток місцевої демократичної інтелігенції, більш відомий як полтавська українська громада. У секретній записці полтавського губернатора О. Волкова князю В. Долгорукому від 10 жовтня 1861 р. у числі “найперших осіб партії” названо О. Строніна, викладача кадетського корпусу В. Щелкана та начальника телеграфної станції В. Лободу. Метою громади був розвиток писемності, народної освіти. Члени громади влаштовували благодійні обіди із запрошенням міщан, ремісників, лакеїв, організували постановки народних спектаклів, розповсюджували твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша.

О. Стронін відіграв важливу роль в українському громадівському русі Полтави. Підтвердженням цього можуть слугувати матеріали III відділу Власної його імператорської Величності канцелярії, у яких зазначається, що “учитель Олександр Стронін, найрозумніший і найнебезпечніший з усіх, адже до його прибуття, у Полтаві все було спокійно”². Зазначалося також, що за час перебування і роботи в Полтаві він здобув у гімназіях “популярність і приваблення до себе деяких вихованців, а головне, залучивши на свій бік багатьох подібних собі молодих людей, і будучи тепер зовсім безцілним, Стронін буде мати можливість ще більше поширювати свої дії”³.

Тут варто зупинитися на питанні, яке неоднозначно сприймалося як за життя О. Строніна, так і подекуди й сьогодні. Йдеться про ставлення О. Строніна до українських національних справ. М. Драгоманов відзначав, що О. Стронін “цінив в українській літературі те, що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступового ж у російській літературі і західноєвропейських, не зачіпаючи передовчасно національних справ і чекаючи, поки українська національність сама заімпує світові силою свого поступу”⁴.

“Але незабаром, – як стверджував М. Драгоманов, – національні тенденції стали ставитись українцями, як і московськими слов’янофілами (тоді ще ці напрямки не посварились), не тільки рішуче, але навіть агресивно і до того деструктивно. В усьому культурному житті на перший план виставлена була національність, яка до того була протипоставлена людству (або Європі – в слов’янофілів, європеїзованій Росії – в українофілів). Слово “космополіт” обернено в лайку. Всяка культура не

¹ Д. Д-ко. Єлисавета Івановна з Скоропадських Милорадович (до 35-их роковин її смерті.) – С. 286.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 109, спр. 230, ч. 128, акр. 10 зв.

³ Там само.

⁴ Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 596.

національна об'явлена була лишень деморалізацією. До того ставилась національність не лишень у формі культури, але і в ідеях, як і в московських слов'янофілів. Які це ідеї – це було або неясно, або просто зводилось на “народну традицію”, тобто на реакцію. Українофіли признавали бідність української літератури, недостачу української школи і говорили одверто, що поки не виробиться українська література, то ліпше буде, коли українці нічого не будуть читати, що коли не можна заложити українських шкіл, то ліпше нехай не буде на Україні ніяких або, прибавляли інші, церковнослов'янські, бо українофіли, як і моск[овські] слов'янофіли, були по більшій часті клерикали і щирі й раді народовства”¹.

Суперечки між українолюбцями і космополітами розпочалися і в Полтаві, в них активну участь брав О. Стронін. “Сварки збільшувались іще від того, що до націоналістів (українських, як і московських) присусіджувались люди, подібні до героя “Театрального разьезда” Гоголя, “господина, несколько равнодушного насчет литературы”, люди, що самі мало чого вчилися, для яких справи науки, літератури, політично-соціального поступу були в чутті досить далекі і які, звісно, охочі були відкладати всі ті справи ad kalendas (до невизначеного часу – *Т.Б.*), коли по-українськи появляться “собственные Платоны и крепкие разумом Ньютоны” і т.д. Таким людям важчий був доступ у табір космополітів (окрім хіба деяких бакуністів, противників “буржуазної науки” і т.і.), то вони й досі примазуються до націоналістів, до слов'янофілів, українофілів і т.д. Не бракло їх у Києві і в Полтаві в 1859 – 1860 рр., і вони то ославили Строніна “космополітом” в їхньому розумінні слова, тобто противником українства, москалем, по-теперішньому, обрусителем”². Це при всьому тому, що саме його звинуватили “в намерении отделить Малороссию от России”.

Оцінюючи ці суперечки, М. Драгоманов писав, що вони “були більше абстрактні, ніж реальні, бо і українські націоналісти читали самі і вчили у школах із московських книг не менше, ніж космополіти, а космополіти вчили по-українськи не менше, ніж українофіли”³.

О. Кониський зазначав: “По своїм думкам Стронін тоді був космополіт (терміна “общерус” тоді ще не вигадали), але ні він нас, ні ми його не дуралися; часто він заходив на наші збори, часто-густо, як от по школах і інш, працювали укупі, і всі ми його шанували, знову таки за те, що ні властолюбства, ні лукавновання, ні от того, кажу, не любого мені “я” ми не спостерігали у нього”⁴. Отже, О. Косинський та й інші члени громади звинувачували О. Строніна у космополітизмі. Однак М. Драгоманов спростовує ці погляди, пояснюючи, що “космополіти не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж

---

¹ Там само. – С. 596-597.

² Там само. – С. 597.

³ Там само.

⁴ Цит. за: Катренко А.М. Український національний рух XIX століття. – К., 1999. – Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. – С. 49.

народні традиції, між якими є багато архаїчного і просто ретроградного”¹. Варто також зазначити, що в той час ім’я О. Строніна асоціювалося у свідомості з українськими народолюбцями, його ставили у низку відомих тоді українців: В. Лободи, П. Чубинського, О. Кониського та інших. Сам О. Стронін зазначав, що “я скоріше панславист, ніж малорософіл”².

У листі до В. Лободи 4 липня 1862 р. О. Стронін писав: “Про громаду, яка слідом за вашим від’їздом розладналася, так, що її і не побачив Куліш, який сюди приїздив, нехай говорить Вам сама громада”³. Це пояснюється тим, що у полтавській громаді відбувалося ідейне розмежування.

Восени 1859 р. у Полтаву приїхав цар. В Харкові губернатор Лужин поскаржився йому на студентів університету, з якими в нього вийшло кілька “історій” і цар дуже різко висловив своє невдоволення студентам у парадній залі університету. У Полтаві губернатор поскаржився цареві на гімназію, і цар, прийшовши туди, сказав директору прилюдно: “Я слышал, что у тебя учителя заражены демократическим духом. Смотри за ними пострже”⁴.

М. Драгоманов у той час навчався у Києві в університеті. Завдяки недільним школам і Я. Бекману (якого з Харкова вижив Лужин і який у Києві готувався до магістерства з історії Росії) він познайомився з професором історії Павловим, найвідомішим із київських ліберальних професорів. Отримавши від молодших товаришів із Полтави звістку про те, що говорив там цар у гімназії, він розповів про це Павлову. Незабаром цар прибув і у Київ, де шеф жандармів князь Долгорукий почав скаржитися куратору М. Пирогову (до якого ще цар був прихильний і якого ненавиділа вся ретроградна бюрократія в Росії), що в Полтаві учителі, а насамперед О. Стронін, дійшли до крайніх революційних ідей. Натомість професор Павлов розповів М. Пирогову те, що йому було відомо про Волкова і О. Строніна від М. Драгоманова, додавши, що він із вступних екзаменів в університет може судити, як прекрасно підготовлені учні О. Строніна з історії. М. Пирогов попросив професора Павлова надіслати до нього кількох студентів-полтавців. Павлов вибрав трьох, серед них і М. Драгоманова. Вони розповіли М. Пирогову про О. Строніна і інших “демагогів” і про Волкова.

М. Пирогов поїхав у Полтаву на ревізію. Там йому знову губернатор і архієрей скаржилися на О. Строніна. Він висловив директору гімназії свій намір перевести О. Строніна в іншу гімназію. Однак побувавши на його лекціях і поспілкувавшись з ним, вирішив залишити його на певний час у Полтаві і навіть, щоб спростувати не резонність доносів Волкова перед вищим урядом представив О. Строніна до нового року для нагороди

---

¹ Драгоманов М.П. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мії задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 596.

² ДАРФ, ф. 109, спр. 23, ч. 128, арк. 22.

³ Цит. за: Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Харків, 1930. – Кн. 1: Полтавська гімназія. – С. 217.

⁴ Цит. за: Драгоманов М. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране (“...мії задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 600.

орденом. По приїзді в Київ куратор сказав інспекторові всіх училищ округу Тулову, що “знав Строніна, і з яким я зблизився через недільні школи, що Стронін одна з ліпших голов між педагогами округу і що він назначить його на першу вакансію директора гімназії, навіть минаючи інстанцію інспекторської служби”¹.

На початку 1861 р. М. Пирогова звільнили з кураторства, а в влітку 1862 р. сталися у Петербурзі пожежі, у яких звинуватили “нігілістів” (це слово увійшло в моду, у зв’язку з виходом у лютому 1862 р. роману І. Тургенева “Отцы и дети”). “Пожары, как генералы Чичиковы, пришлись кстати” для реакції” – писав О. Стронін М. Драгоманову². “Скрізь по Росії пішла нагінка на “неблагонадежных” і “злонамеренных”. Волков представив свій список “демагогів” – розширений”³.

Недільні школи починають швидко танути, збудивши підозри в неблагонадійності; видання українською мовою підручників і інших книг для народного читання ускладнюється; багато українців піддаються арешту та висланню, серед них П. Чубинський, О. Кониський, О. Стронін, В. Лобода, В. Щелкан та ін. 12 лютого 1859 р. III відділення наказало полтавському жандармському штаб-офіцеру зібрати відомості про відносини О. Строніна з О. Герценим. Ніяких матеріалів знайдено не було. Наступного року, у зв’язку з слідством у справі харківського таємного студентського товариства у нього було проведено обшук, який також не дав позитивних результатів. Заборонені видання, у тому числі праці О. Герцена, вдалося сховати.

О. Строніна відсторонили від роботи, а потім разом з кількома іншими арештували і відвезли в Петербурзьку в’язницю. Оцінюючи цю ситуацію М. Драгоманов писав: “Не діставало ще спочатку тільки ярлика, який би можна було наклеїти на український рух; не було ще слова, яким би формулювалися сховані поки підозри й обвинувачення, але незабаром і це для сьогодення слово було знайдено – “сепаратизм”, “польська інтрига””⁴.

У Петербурзі О. Строніна звинуватили і в бажанні вступити в легіон Гарібальді, і в намірі “отделить Малороссию от России”. Однак не знайшовши жодних доказів звинуваченням, все ж вислали спочатку в Мезень Архангельської губернії, згодом перевели в Пінегу засідателем суду, а потім суддею в Шенкурськ. Останнє пояснюється тим, що в Архангельській губернії освічених урядовців ніде було взяти, крім висланих, а до того ж тоді губернатором в Архангельську був порядний і ліберальний князь П. Гагарін, якого тримали далеко від Петербурга, тому що він був одружений на купецькій доньці, яка не могла мати доступу до царського двору. П. Гагарін зібрав навколо себе політичних висланців, яких називав “comité du salut public” Архангельської губернії. Між ними виділявся П. Чубинський універсальністю своїх адміністративних здібностей. О. Стронін не почував себе таким універсалістом і відпросився

---

¹ Там само. – С. 601.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

від комітету на спокійніше місце судді в Шенкурську, де мав досить вільного часу, щоб писати свої праці з теорії історії, які він тоді задумав під впливом Г. Бокля і О. Конта.

У 1869 р. О. Стронін отримав амністію, тобто право жити по всій Росії. Він мав наївну думку, що йому знову дадуть місце в гімназії і приїхав у Київ з метою жити і працювати на освітянській ниві. Звісно, йому категорично в цьому відмовили. Він переїздить до Петербурга. Цей період життя був досить далекий від педагогічної праці. Знання та досвід юридичної праці, яку він здобув під час заслання, допомогли йому вижити. Він змушений був йти працювати на роботу, яку запропонував знайомий, що служив при міністерстві доріг. Згодом він займався адвокатурою, на яку отримав право завдяки службі в Архангельській губернії в судах. Багато писав для газет.

Адвокатуру О. Стронін досить швидко залишив, мотивуючи це тим, що з кримінальних процесів не можна прожити, а цивільні, не дивлячись на реформу, все-таки вирішувалися частіше за кулісами, ніж у суді, “а ходити за кулісами Строніну було прикро”. Він зайняв місце мирового судді в Білорусії, згодом був головою мирового з’їзду в Любліні, і нарешті – юрисконсультком при міністерстві доріг, будучи водночас членом ради міністерства.

Міністр юстиції граф Пален сміявся, коли О. Стронін сказав йому, що він був висланий в Архангельську губернію за “намерение отделить Малороссию”. Він запропонував О. Строніну місце прокуратора. Однак той не погодився.

Незважаючи на те, що О. Стронін мав хорошу платню, однак юридичні посади не давали місця інтелектуальним інтересам і його незвичайним педагогічним здібностям.

У петербурзький період О. Стронін продовжував підтримувати відносини зі своїм учнем М. Драгомановим. Вони зустрічалися тричі, двічі в Петербурзі, в 1870 р. і в 1874 р., і один раз у Женеві в 1887 р. Коли М. Драгоманова вигнали з професорства, О. Стронін випросив для нього місце мирового судді в Царстві Польськiм із обіцянкою першої вакансії голови, однак учень не скористався цією можливістю і поїхав за кордон видавати “Громаду”.

Розпочався період листування, яке було досить нечасте. Зазвичай предметом листів були нові книги з соціології, які М. Драгоманов надсилав іноді своєму вчителю.

Не отримуючи задоволення від державної служби, О. Стронін все більше і більше заглиблювався в наукові пошуки. Та на перешкоді стали проблеми зі здоров’ям. У 1887 р. О. Стронін поїхав на лікування у Швейцарію. Лікарі радили гірський клімат та подорожі. Самотність пригнічувала і він полишає лікування й переїздить до Женеви, де жив у той час його учень і друг М. Драгоманов. Згодом вони переїхали в Лозанну, де “прокинувся в Строніні педагог; він ходив у школи, а надто в гімназію, і її

директорові так сподобалися його уваги, що він попрохав старого полтавського учителя написати їх йому систематично”¹.

У жовтні 1887 р. учитель та учень поїхали в подорож по Італії на Турин, Мілан, Геную, Пізу, Рим, Неаполь, Флоренцію, Венецію. Подорож (1000 франків на двох) оплатив О. Стронін. Це пояснювалося відсутністю грошей у М. Драгоманова, однак він “доглядав свого товариша і мусив зберегти йому час і кошти, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я від усього серця всилувався відплатити старому вчителю за науку доглядом і почасти наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче”².

Подорожуючи, вони випадково потрапили у м. Орте – “і, ми опинились немовбито коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло старовиною і Україною, і ми обернули Орте в Орчик. Кілька годин посиділи ми там у гаю над Тібром, розмовляючи про Полтаву, згадали і про спори полтавсько-київські, про українство і космополітизм, згадали і колишніх людей; дечому посміялись, переживши знову через 20 років наші українські почуття, як я читав у Строніна в перший раз Марка Вовчка, встали все-таки космополітами і поїхали в город Данте і Галілея, рідний по-своєму і для нас”³.

Це була остання зустріч Учителя і Учня. О. Стронін поїхав у Петербург, де захворів на плеврит, який перейшов у сухоти. Він переїздить до Ялти. У січні 1889 р. його не стало. “У газетах звістки про його смерть, – зазначав М. Драгоманов, – і сухі коротенькі некрологи. Лишень фельетон в одній з південних російських газет, писаний одним із учеників Строніна, був довший і теплий, та авторові було невільно в Росії розказувати про Строніна правду”⁴.

Оцінюючи внесок О. Строніна в науку, М. Драгоманов зазначав: “Ті праці вийшли, починаючи з 1869 р. трьома книгами: “История и метод”, “Политика как наука”, “История общественности”; четвертої (про роль особистостей в історії) не дала дописати смертельна хвороба автора. Багато б треба було говорити, щоб оцінити ці праці, про які я чимало наспорився в свій час із автором. В цілому їх можна назвати невдачними. Стронін думав писати свої праці як позитивність, а тим часом всі звички його думки виховались у старій ідеалістичній школі гегеліанства, та, окрім того, відповідно тій школі підібрав він собі історичний матеріал, витолковував усі його деталі. Тільки поряд із тим незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку. У Росії ж вони або не звернули на себе уваги, або були оцінені критиками скорше неприязно, ніж прихильно (д. Михайлівський гаряче нападавсь на них). “Политика как наука” викликала дуже неприхильну реакцію і в гал[ицькій] “Правді”,

---

¹ Там само. – С. 603.

² Там само.

³ Там само. – С. 604.

⁴ Там само.

продиктовану Пильчиковим, що винайшов у книзі Строніна, досить федералістичній, московське україножерство і т.д. Я попробував було вступитись за книгу, та ред[акція] “Правди” моєї замітки не напечатала”¹. Такою була оцінка праць О. Строніна його учнем М. Драгомановим.

Підсумовуючи, варто, на нашу думку, дати узагальнюючий “портрет” Олександра Івановича Строніна. Він був “мислителем досить радикальним”, разом з тим він – “людина сердечна і щирий патріот”, просякнутий переказами й легендами національної історії.

З його іменем тісно пов’язані долі багатьох відомих особистостей України II пол. XIX ст. Він відіграв важливу роль у формуванні світогляду та становленні таких особистостей як М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Старицький, М. Симонов (Номис) тощо. Високої думки про педагогічний талант О. Строніна був відомий лікар М. Пирогов. С. Подолинський вважав праці О. Строніна зразком спеціальної літератури для народу. Л. Шишко відзначав, що брошури О. Строніна “природно-історичного змісту неминуче підіймали релігійні питання і майже завжди виводили до повного заперечення церковної релігії і навіть атеїзму”.

Визначна українська патріотка й фундаторка Наукового товариства Шевченка у Львові Є. Милорадович перебувала під впливом ідей О. Строніна, працювала у його гуртку, викладала в недільних школах, допомагала коштами, видавала книги, у тому числі і його. Т. Шевченко критикував український букварик О. Строніна, хоча М. Драгоманов вважав його кращим за букварі і Т. Шевченка, і П. Куліша.

Під час відбуття покарання “за поширення малоросійської пропаганди” О. Стронін у Архангельську зав’язав досить гарні стосунки з відомим етнографом, громадським діячем та автором слів державного гімну “Ще не вмерла Україна” – П. Чубинським. Про О. Строніна, як одного з перших українських соціологів, писав філософ Д. Чижевський.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що завдяки споминам М. Драгоманова, можна дізнатися про непересічний педагогічний талант О. Строніна, його методи навчання та про внесок у становлення національної освіти. Будучи вихідцем із селянського середовища О. Стронін упродовж життя намагався шукати панацею від усіх бід народних в освіті.

---

¹ Там само.